

De vroege fotografie van het Oude Egypte

In de jaren '50 van de negentiende eeuw werd de pas ontdekte fotografie geïntroduceerd in de Oriënt. Wie waren in Egypte de eerste fotografen? In de foto-reportage een vergelijking van monumenten toen en nu.

NICO STARING

INLEIDING

De uitvinding van de fotografie halverwege de 19^e eeuw zou een enorme impact hebben op de uitoefening van de egyptologie in het veld. Een selectie van foto's uit de beginperiode van de fotografie in Egypte vormt de basis voor deze bijdrage. We kijken niet alleen naar de egyptologische aspecten van de foto's (nl. de monumenten), maar vooral ook naar wie de foto's namen, wat hun beweegredenen waren en welke technieken werden gebruikt. De monumenten zoals men die toen, zo'n 150 jaar geleden, aantrof, worden vergeleken met hun huidige staat.

'Phylae – 1st Pylon and the Colonnade', Francis Frith, 1859. Detail van afb. 2a.

DE DAGUERREOTYPIE EN HET BEGIN VAN DE FOTOGRAFIE

De uitvinding van de daguerreotypie in 1837 door Louis Daguerre (1787-1851) bracht een ware artistieke revolutie teweeg. Toen Dominique François Jean Arago (1786-1853) de uitvinding van Daguerre in 1839 presenteerde aan de Académie des sciences et des beaux arts in Parijs, wees hij al direct op de mogelijkheden ervan voor de Egyptologie:

‘... Wat een verrijking zal de archeologie met deze nieuwe techniek ontvangen! Om de miljoenen en miljoenen hiërogliefen op de muren van de grote monumenten van Thebe, Memphis, en Karnak te kopiëren, heeft men tig jaren en legio kunstenaars nodig. Met de daguerreotypie, echter, kan slechts één man deze immense klus klaren.’

(Arago, *Rapport de M. Arago sur le daguerreotype* (1839) 25-26)

Nog datzelfde jaar werd de allereerste foto in Egypte geschoten: Frédéric Goupil-Fesquet (1817-1878) legt op 7 november 1839 het harem-paleis van Mohammed Ali in Ras el-Tin (Alexandrië) vast op een gepolijste, verzilverd-koperen plaat. Van deze eerste foto bestaat nu alleen nog maar een lithografische kopie. De oudste nog bewaard gebleven foto's van Egypte zijn die van de Fransman Joseph-Philibert Girault de Prangey (1804-1892), die drie jaar lang door de Oriënt reisde in de jaren 1841-1843. Zijn foto's bevinden zich nu in de Bibliothèque nationale de France in Parijs. De daguerreotypie was onder reizigers nog niet direct een doorslaand succes. Er kleefden namelijk drie belangrijke nadelen aan: de productie was duur, de sluitertijd voor het maken van een opname was erg lang, en bovenal leverde de afdruk alleen een positief, gespiegeld beeld op. Door afwezigheid van een negatief kon de foto dus niet worden gereproduceerd.

LEPSIUS EN DE EERSTE EXPERIMENTEN MET DE “EGYPTOLOGISCHE” FOTOGRAFIE

In de traditie van de *savants* die, in het kielzog van Napoleon in 1798 de monumenten van Egypte nauwgezet documenteerden en publiceerden in de *Description de l'Égypte* (1809-1820), leidde Karl Richard Lepsius een expeditie (1842-1845) in opdracht van de Pruisische koning Friedrich Wilhelm IV. Dit resulteerde in de 12-delige publicatie *Denkmäler aus Aegypten und Aethiopien* (1849-1859). Voor het documenteren van landschappen en monumenten gebruikte zijn team onder meer de *camera lucida*, een instrument dat het te tekenen object als het ware ‘projecteerde’ op de tekentafel. De kunstenaar hoefde slechts door een prisma te kijken en de lijnen over te trekken. Voor het kopiëren van reliëfs en inscripties werden zogenaamde *squeezes* (Frans: *cliché*) gemaakt; natte, kneedbare pulp, latex of pleister werd op het reliëf of in de inscriptie gedrukt. Opgedroogd leverde het een multidimensionale, gespiegelde kopie van het origineel. Dat Lepsius ook zeer geïnteresseerd was in de moderne technologie van die tijd, blijkt uit het feit dat hij, in voorbereiding op zijn expeditie, correspondeerde met William Henry Fox Talbot (1800-1877), een pionier uit de fotografie:

‘... Ik dank u zeer voor het pakketje dat u vriendelijk hebt laten bezorgen (...) [I]k was verheugd om de twee experimenten met de calotypie te zien, die u me hebt gestuurd. De aanwijzingen die u bijgevoegd hebt voor het maken van papier (papiernegatieven, red.) lijken mij erg duidelijk en simpel, en ik zal er dan ook zeker zelf mee experimenteren; echter, moeilijkheden ontstaan vaak pas wanneer de theorie in de praktijk wordt gebracht. Het zou een groot voordeel zijn wanneer dit papier, dat zo eenvoudig is te transporteren, gebruikt zou kunnen worden tijdens een lange reis zoals die ik ga ondernemen; ik vrees alleen dat het nog moeilijker zal blijken om ter plekke papier te maken; aangezien u vertelt dat, zodra het is geprepareerd, slechts drie maanden goed gehouden kan worden, op zijn hoogst.

Ik hoop dat ik Engeland voor een tweede maal kan bezoeken voordat ik naar Egypte vertrek. Mocht dat zo zijn, dan zou het mij een groot genoegen zijn om het van u persoonlijk te leren en mijn voordeel te doen met uw verbale instructies aangaande hoe een dergelijke belangrijke uitvinding te beoefenen.’
(Brief van 23 maart 1842. British Library, London – Fox Talbot Collection acc. 26034)

Lepsius blijkt inderdaad ijverig aan het oefenen geslagen om de kunst van het fotograferen onder de knie te krijgen. Hij keerde nog datzelfde jaar terug naar Engeland en bezocht Talbot in zijn studio. In een brief uit augustus dat jaar schrijft hij:

‘... Ik heb uw brief van de 25e ontvangen, en ik zend u met deze brief enkele vellen van mijn papier, zodat u kunt beoordelen of het zo goed is. Ik zou er zeer verheugd mee zijn als u mij meer van uw papier zou willen toesturen (...) zodat ik er zekerder van kan zijn dat mijn leertijd bij u niet geheel tevergeefs is geweest. (...) Lepsius vermeldt tenslotte bij wijze van post scriptum: Ik neem ook een Engelsman mee genaamd dhr. Bonomi, wiens tekeningen van de hiërogliefen niet overtroffen kunnen worden.’

(Brief van 5 augustus 1842. British Library, London – Fox Talbot Collection doc. 4553)

Met die laatste toevoeging lijkt Lepsius zich alvast in te dekken, mocht de fotografie geen succes worden. Het zijn dus nog steeds de oude, bekende methoden waar hij het meest op vertrouwt.

In een brief aan Améline Petit de Billier (een familievriend) lijkt ook bij Talbot enige twijfel over de fotografische capaciteiten van Lepsius door te schemeren:

‘... Heb je dr. Lepsius gezien toen hij in Parijs was? Ik ben zeer verheugd dat hij je mijn fotografische pakket in goede orde heeft gegeven. Ik heb hard mijn best gedaan om hem te leren hoe ze te maken, en hij heeft een enorme hoeveelheid chemische preparaten meegenomen naar Egypte. Gaat hij er iets mee doen? We zullen het zien!’

(Brief van 6 september 1842. British Library, London – Fox Talbot Collection no. LA(AM)42)

Na ruim drie jaar reizen door Egypte keerde Lepsius in 1846 terug in Berlijn... maar zonder foto's.

AQUARELLEN EN FOTOGRAFIE: DE FAMARS TESTAS, FRITH EN TEYNARD IN PHILAE (afb. 1a-d, 2a-b)

Émile Prisse d'Avennes (1807-1879) leidde van 1858 tot 1860 een zeer ambitieuze egyptologische expeditie. Het team van Prisse bestond uit zowel een kunstenaar, de Nederlander Willem de Famars Testas (1834-1896), als een fotograaf, de Fransman A. Jarrot. Testas, verre familie van Prisse, produceerde een hele serie tekeningen en aquarellen van de Oudegyptische monumenten en haar inscripties, en van de Islamitische architectuur. De kunstenaar en de fotograaf werkten samen bij het vervaardigen van de illustraties voor Prisse. Testas retoucheerde en kleurde een aantal foto's van Jarrot in – *photographie peinte* genoemd. De foto leverde zodoende een correcte perspectivische ondergrond voor het werk van Testas. De fotografie bleef op die manier slechts een hulpmiddel voor de kunstenaar, vergelijkbaar met de *camera lucida*; de eindpublicaties van Prisse bevatten slechts de handgeschilderde prenten. De in 1859 vervaardigde aquarel (afb. 1a) toont de overblijfselen van de kiosk van Nectanebo I (30^e dynastie, 380-362 v.Chr.) die, met haar karakteristieke Hathorzuilen, gesitueerd is op het zuidelijkste puntje van het eiland Philae nabij Aswan. Op de voorgrond lijken twee Egyptenaren bezig te zijn met het verrichten van een kleinschalige opgraving. Een gesluierde vrouw kijkt toe vanaf een hoger gelegen rotsplatform. Vanaf nagenoeg dezelfde positie maakte Francis Frith (1822-1898) in datzelfde jaar de foto van afbeelding 1b. Frith behoort tot de selecte groep fotografen die in de jaren 1850 in Egypte actief waren. Frith's interesse in de monumenten was, in tegenstelling tot Testas en Jarrot, niet wetenschappelijk, maar commercieel. Na zijn drie reizen door de Oriënt (1856-1859) vestigde Frith zich in Reigate, Groot-Brittannië, waar hij in 1859 Francis Frith & Co. opende. Deze allereerste specialistische fotografische uitgeverij groeide al snel uit tot 's werelds grootste fotostudio. De hier gepubliceerde foto is afkomstig uit de persoonlijke collectie van de latere koning Edward VII (1841-1910) van Groot-Brittannië (1901-1910), die een aanzienlijke collectie foto's kocht van Frith. Frith was net als Arago zeer optimistisch gestemd over de fotografie en haar winst ten opzichte van de schilderkunst. Een foto levert een opname die '... veel nauwkeuriger [is] dan enig getalenteerde schilder kan overbrengen op zijn canvas.' In Medinet Haboe zouden Frith en Testas elkaar tijdens hun beider werkzaamheden ontmoeten. Daarover schrijft Frith zeer treffend:

'... Een Franse kunstenaar (de Franssprekende Testes, red.) was bezig haar details te kopiëren; toen ik mij, binnen een paar minuten tijd, had verzekerd van een veel grotere nauwkeurigheid dan wat zijn arbeid van misschien wel een paar dagen zou opleveren, riep hij uit beleefdheid en – (laten we hopen) zonder enig vleugje bitterheid, noch minachting, noch afgunst – Och meneer! Wat bent u snel, snel!'

(Frith, *Lower Egypt, Thebes and the Pyramids* (1862) 'Osiride Pillars at Medinet-Haboo')

De foto's van Frith zijn uitzonderlijk scherp; een belangrijk pluspunt

1a

1b

Afb. 1a 'Gezicht op de tempelruïnes te Philae bij Aswan', Willem de Famars Testas, september 1859. Aquarel, 35,6 x 48,6 cm. Rijksmuseum Amsterdam RP-T-1959-84. © Rijksmuseum Amsterdam.

Afb. 1b 'View from Philae, looking South', Francis Frith, 1859. Albuminedruk, 16,5 x 20,8 cm. Royal Collection Trust RCIN 2701183. © Her Majesty Queen Elizabeth II 2013.

Afb. 1c 'Ile de Fileh (Philæ), Vue Générale Prise du Point 1, Sur La Plateforme du Pylône', Félix Teynard, 1851-1852. Zoutdruk van papiernegatief, 24 x 30,5 cm. Metropolitan Museum of Art 2005.100.694. © The Metropolitan Museum of Art, New York. Gilman Collection, Gift of the Howard Gilman Foundation, 2005.

Afb. 1d Blik op de voorhof van de Isistempel op Philae vanaf de eerste pylloon richting zuiden. Bjorn Koopmans, 2007.

van de anderszins zeer gebruiksonvriendelijke methode die hij gebruikte. Hij werkte namelijk met de zogenaamde natte-collodiumtechniek die in de loop van de jaren 1850 de daguerreotypie verving. Het gehele proces – het prepareren van de collodiumglasnegatieven, het belichten én het afdrukken op papier – diende te worden voltooid zolang het collodiummengsel nog nat was. Dit betekent dat de fotograaf doorgaans minder dan 10 minuten de tijd had; in de verzenegende Egyptische zon was dat nog veel korter! Naast de enorme camera moest de fotograaf daarom ook een draagbare donkere kamer meeslepen tijdens zijn reis. Over al deze problemen schrijft Frith:

‘... Bij het tweede cataract, zo’n duizend mijl verwijderd van de monding van de Nijl, stijgt de temperatuur in mijn tent tot 43°; het collodium kookt letterlijk wanneer het in contact komt met het glas, wat mij deed wanhopen op een succesvolle afloop. Maar geleidelijk overwon ik deze en vele andere obstakels; echter niet zonder lijden, gelet op de snelheid waarmee gewerkt moest worden als gevolg van de hitte – om over het overmatig zweten maar te zwijgen; het gevolg van de verstikkende atmosfeer in de kleine tent waar iedere lichtstraal uit moest worden verjaagd, en daardoor ook alle lucht om te ademen.’

(Frith, *Egypt and Palestine* (1857) introductie)

A. Jarrot, de fotograaf van Prisse, kampte met exact dezelfde problemen, zoals we kunnen lezen in een brief die Testas verstuurde aan zijn ouders:

‘... De photographie is eene goddelijke uitvinding! (...) Hij (Jarrot, red.) werkt heel goed; in den beginne heeft hij veel gesukkeld met zijn kollodium door de grote hitte, maar nu zal hij trachten met een ander procédé te werken, met albumine, dat ook goed is.’

(Brief van 29 juni 1858, in: De Famars Testas, *De Schilderskaravaan 1868* (vert. en geann. door M.J. Raven, 1992) 53)

Het grote voordeel van de collodiumtechniek was, dat er meerdere afdrukken konden worden gemaakt van één glasnegatief. De fotografische afdrukken werden doorgaans geproduceerd op albuminepapier, dat vaak ter plekke moest worden geprepareerd. Het mengsel van zilvernitraat en water, gebruikt om het fotopapier lichtgevoelig te maken, was zeker in Egypte maar moeilijk stofvrij te houden. Droog te verwerken albumineglasnegatieven werden nog slechts uitzonderlijk toegepast. Frith was een van de weinigen; zijn rondreizende tijdgenoten prefereerden het waspapiernegatief. De ontwikkeling van de droge-collodiumtechniek in de jaren 1860 zou de fotografie pas voor een veel groter (amateur-) publiek toegankelijk maken.

Félix Teynard (1817-1892) reisde door Egypte in de jaren 1851-1852 en is daarmee een tijdgenoot van het beroemde reizigersduo Maxime Du Camp en Gustave Flaubert. Teynard’s referentie voor de Egyptische oudheden was de *Description de l’Égypte* die zo’n 30 jaar eerder was verschenen.

Zijn doelstelling heeft sterke overeenkomsten met het optimisme jegens de fotografie zoals eerder geuit door Arago en Frith. In de titel van zijn publicatie *Égypte et Nubie* (1858) staat namelijk deze opgevat moet worden als ‘... aanvulling op de grote *Description de l'Égypte*.’ Teynard werkte, net als Du Camp, met de calotypie-techniek. Daarbij wordt voor het eerst geëxperimenteerd met een papieren negatief; een belangrijke ontwikkeling voor de fotografie. Deze methode werd geïntroduceerd door de Engelsman William Talbot in 1841.

Teynard's foto van afbeelding 1c is genomen vanaf de top van de eerste pyloon van de Isistempel op Philae; de laatste tempel met een Egyptische priestergemeenschap en de plek waar voor het laatst een (gedateerde) hiëroglifische tekst werd geschreven in 394 na Chr. De oostelijke en westelijke zuilengalerij zijn op de foto duidelijk zichtbaar. Het geplaveide voorplein daartussen bevat nog de restanten van bebouwing. Aan het uiteinde van het voorplein is de kiosk van Nectanebo I te ontwaren.

Afbeelding 1d geeft de hedendaagse aanblik van het plein. Dat de rotsen achter de kiosk van Nectanebo nu ineens veel dichterbij lijken, is niet het gevolg van perspectivische vervorming. Alle oudheidkundige resten die zich op het eiland bevonden, zijn in verband met de constructie van de hoge Aswandam in de jaren '60-'70 van de vorige eeuw in hun geheel overgeplaatst naar het nabijgelegen eiland Agilkia.

De pyloon van de Isistempel en de oostelijke colonnade van de voorhof zijn te zien op afbeelding 2a. Ook deze foto is door Francis Frith genomen in 1859. Wat direct opvalt is het ‘pad’ dat over de bewoningsresten en langs de oostelijke colonnade naar de ingang van de pyloon voert; een aanwijzing voor de vele reizigers die Philae hebben bezocht in de periode 1850-1859. Op de voorgrond figureren twee mannen en een vrouw – wellicht het reisgezelschap van Frith. De man rechts lijkt dagboeknotities te maken. Mogelijkerwijs was een van hen ook fotograaf; tussen de pilaren van de colonnade staat namelijk een tweede camera opgesteld.

Afbeelding 2b toont de hedendaagse situatie op de voorhof. Een deel van het muurfragment waar een van de mannen uit de vorige foto nog nonchalant op leunde, staat er nog steeds.

ANTONIO BEATO EN DE KLEUR VAN KOFFIE IN ABOE SIMBEL (afb. 3a-b, 4a-b)

De monumenten van Aboe Simbel bij het tweede cataract – in de 19^e eeuw bekend als Ibsamboul – behoorden tot de *must-see*. De foto van afbeelding 3a is genomen door Antonio/Antoine Beato (1832-1906), een Brits-Italiaanse fotograaf die, voordat hij in 1860 voor het eerst naar Egypte zou reizen, fotografeerde in het Mediterrane gebied en in India. Hij werkte samen met zijn broer Felice Beato (1832-1909), die als fotograaf werkzaam was in India en Japan. In 1862 trok Antonio naar Luxor, waar hij recht voor de tempel een studio opende. Zijn foto's waren bedoeld voor de alsmaar groeiende toeristenmarkt.

Afbeelding 3a toont de kleine tempel van Aboe Simbel. Deze was gewijd aan de godin Hathor en aan Nefertari, de vrouw van farao Ramses II

Afb. 2a 'Philae – 1st Pylon and the Colonnade', Francis Frith, 1859. Albuminedruk, 16 x 20,5 cm. Royal Collection Trust RCIN 2701191. © Her Majesty Queen Elizabeth II 2013.

Afb. 2b Zicht op de oostelijke colonnade en eerste pylaan van de Isistempel te Philae. Nico Staring, 2010.

Afb. 3a 'Temple of Hathor', Antonio Beato, laat 19^e eeuw. Albuminedruk, 25,4 x 20,4 cm. Frank H. McClung Museum (Knoxville, Tenn.) 1997.5.23. © McClung Museum of Natural History and Culture, The University of Tennessee, Knoxville.

Afb. 4a 'Views, Objects: Egypt. Abu Simbel. View 02: Egypt. Abu Simbel. Colossus no. 4., 19 Dyn?'; Lantaarndia, glas, 8,25 x 10 cm. Brooklyn Museum. © Brooklyn Museum Archives. Lantern Slide Collection [s10.o8].

Afb. 3b De Kleine Tempel te Aboe Simbel, gewijd aan de godin Hathor en Nefertari. Nico Staring, 2013.

Afb. 4b De façade van de grote tempel van Aboe Simbel. Nico Staring, 2013.

(19^e dynastie, ca. 1290-1224 v.Chr.). Net als de monumenten op Philae werden ook de tempels van Aboe Simbel in verband met de Aswandam verplaatst. Dit verklaart het gewijzigde aanzien van de façade en de entree tot de tempel (afb. 3b).

Afbeelding 4a toont een detail van de grote tempel voor Ramses II in Aboe Simbel. Dit is de meest rechter van de vier kolossale zitfiguren van de farao. Een deel van de tempelfaçade is nog onder het stuifzand verscholen. De vele reizigersgraffiti op deze hoogte zijn hier stille getuigen van. De foto toont het gelaat van Ramses II in een opvallend witte kleur. Dit zijn de restanten van een gipsafdruk die de egyptoloog Robert Hay (1799-1863) jaren daarvoor had gemaakt. Amelia Edwards schrijft hierover in haar boek *A Thousand Miles Up the Nile* (1891). Ze verwijderde de grove restanten gipspleister en herstelde de originele, bruine kleur van het hoofd door deze met “extra sterke koffie” te behandelen.

EEN LANTAARNDIA VAN KOM OMBO (afb. 5a-b)

In Kom Ombo bevindt zich de unieke dubbeltempel voor de krokodilgod Sobek en voor Horus de Oudere (Haroeris). Met de bouw van de tempel werd gestart tijdens de Ptolemeïsche periode (Ptolemaeus VI Philometor, 180-145 v.Chr.); de decoratie werd tijdens de Romeinse periode voltooid. De tempel ligt aan de buitenbocht van de Nijl, waardoor een groot deel van de oorspronkelijke tempel in de loop der eeuwen is verwoest.

Op vroege foto's (afb. 5a) is te zien hoe de tempel nog maar gedeeltelijk boven het zand uitsteekt. Jacques de Morgan (1857-1924) gaf, als hoofd van de oudheidkundige dienst, in 1893 de opdracht de tempel uit te graven. Haar ligging aan de oever van de Nijl maakte de tempel tot een populaire bestemming voor toeristen. Deze foto is ongedateerd en ook de maker ervan is onbekend. Het betreft hier een zogenaamde *lantern slide*: een transparante afbeelding op glas. Met behulp van een ‘magische lantaarn’, of *sciopticon*, kon de foto vergroot worden geprojecteerd. De lantaarndia deed haar intrede in 1849-1850. Voor de fotografie was deze ontwikkeling van groot belang. Foto's konden nu immers door een groot publiek worden aanschouwd. Ter bevordering van een realistisch effect werd een deel van de glasplaten ingekleurd.

HET EINDE VAN DE PAPIERNEGATIEF IN EDFOE (afb. 6a-d)

Opper-Egypte is rijk aan goed bewaard gebleven tempels uit de latere perioden van de Egyptische geschiedenis. Iets ten noorden van Kom Ombo bevindt zich de tempel van Edfoe (Oudegyptisch *Behdet*; Grieks *Apollinopolis Magna*). De noord-zuid georiënteerde Ptolemeïsche tempel, gewijd aan Horus van Behdet, werd gebouwd tussen 24 augustus 237 v.Chr. (regering van Ptolemaeus III Euergetes I) en 57 v.Chr. (Ptolemaeus XII Neos Dionysos). Op nagenoeg dezelfde plek had een tempel uit de 19^e dynastie gestaan (oost-west georiënteerd). Toen Francis Frith de tempel in 1858-1859 voor de eerste maal bezocht en fotografeerde, was deze nog grotendeels ingesloten door latere bewoningslagen (afb. 6a).

Auguste Mariette (1821-1881), de oprichter van de Egyptische oudheidkundige dienst (1857) zou in 1859 de opdracht geven om de tempel uit te graven en deze te ontdoen van de intrusieve moderne bebouwing (afb. 6b). De oude kern van het moderne Edfoe bevindt zich nog steeds bovenop de faraonische ruïneheuvel (Arabisch: *tell*).

Afbeelding 6c toont de peristyle hof van de tempel. De foto is genomen door Teynard in 1851-1852. De gehele hof blijkt gevuld met puin en ook de *pronaos* lijkt tot de nok toe gevuld. Dat is ook goed te zien op de aquarellen die David Roberts in 1838 van de tempel maakte. Op deze foto is ook duidelijk te zien dat er zich bouwresten op het dak van de *pronaos* bevinden.

In 1867 bezoekt Gustave Le Gray (1820-1884) de tempel (afb. 6d). Zijn reisgezelschap poseert voor de schermmuren tussen de pilaren. In de tweede persoon van links is de fotograaf zelf te herkennen; de man rechts naast hem zou wel eens Mariette kunnen zijn. De tempel is uitzonderlijk scherp vastgelegd, terwijl de mannen, als gevolg van de lange sluitertijd, iets wazig zijn. Le Gray, die de kunst van de fotografie leerde aan Du Camp en Greene (zie onder) zou in 1860 voorgoed naar Egypte vertrekken. Hij had sinds 1855 een zeer succesvolle studio in Parijs, Gustave Le Gray et Cie. Le Gray bleek echter geen briljant boekhouder. Wellicht vanwege de enorme schulden “ontvluchtte” hij Frankrijk. In Egypte zou hij zich toeleggen op de fotografie en het geven van tekenlessen aan de kinderen van de Khedive. De twee andere figuren op de foto zijn dan ook te identificeren als de zoons van Ismail Pasja (1830-1895), Khedive van Egypte en Soedan (1863-1879). Tegen deze tijd werd er nog maar zelden met papiernegatieven gewerkt; deze waren vervangen ter faveure van glasnegatieven, die een veel scherper beeld opleverden. Le Gray zou dus een van de laatste gebruikers van zijn eigen uitvinding blijken.

DE HALF-VERBORGEN TEMPEL VAN LUXOR (afb. 7a-b)

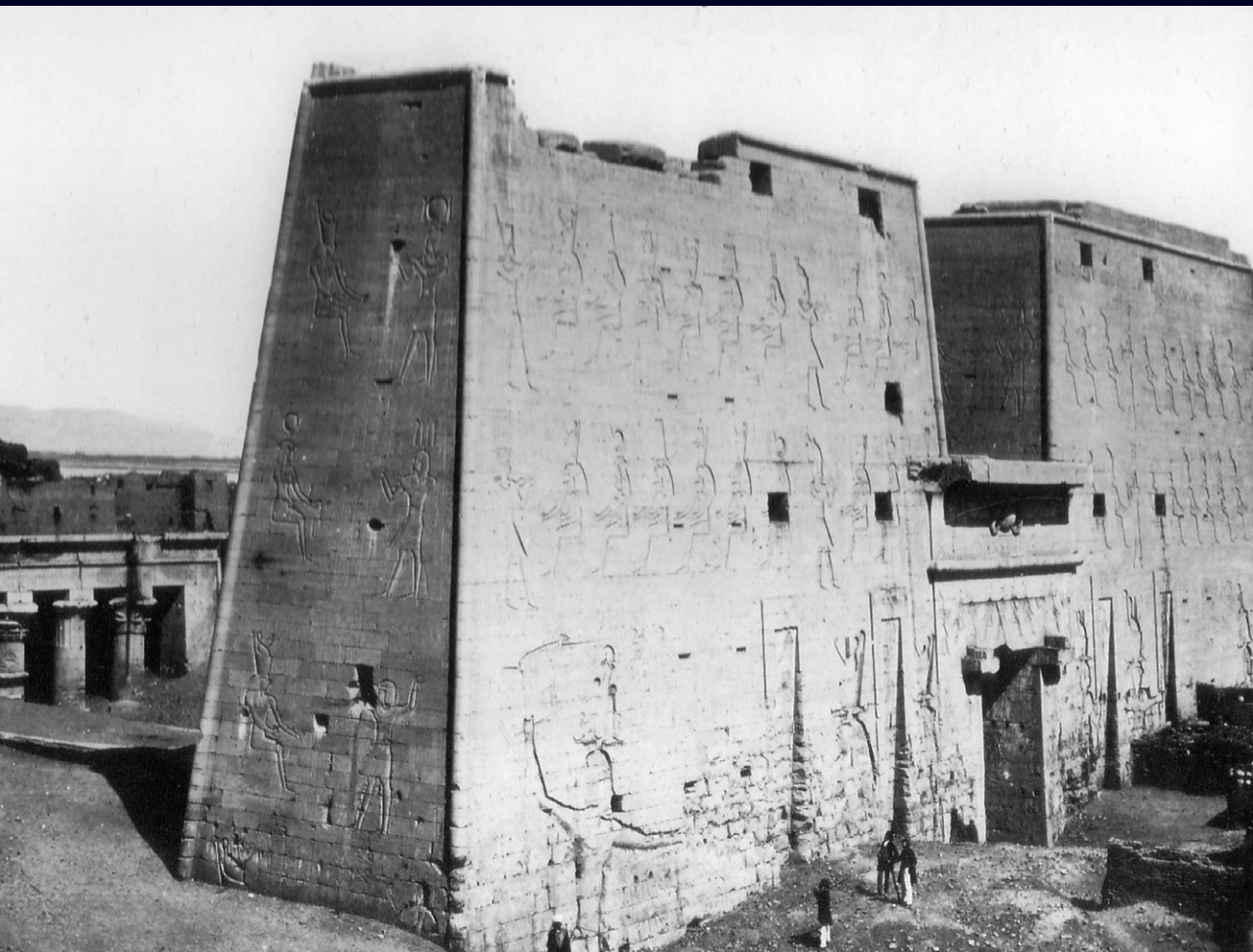
De foto van Antonio Beato (afb. 7a) werpt een bijzondere blik op de ingangspyloon van de tempel van Luxor. De pyloon, bekend van de weergave van de slag bij Kadesj in Syrië (regeringsjaar 5 van Ramses II, ca. 1274 v.Chr.), steekt deels boven het zand uit. Slechts de hoofden van de twee kolossale zitbeelden van Ramses II, gezeten aan weerszijden van de ingang, zijn zichtbaar. Een dorp met leemtichelen huizen strekt zich uit vanaf het voorplein tot in de eerste hof achter de ingangspyloon. Achter de (voor de beschouwer) linker pyloontoren bevindt zich de Fatimidische moskee van Aboe el-Haggag – naar de uit Bagdad afkomstige Soefi-sjeich die in 1243 in Luxor overleed. Het verhoogde grondniveau verklaart de (nu merkwaardige) locatie van de moskee; bovenop de zuilen van de peristyle hof uit de tijd van Amenhotep III (ca. 1391-1353 v.Chr.). De foto werd genomen rond 1875. Zo'n 40 jaar eerder werd de rechter van de twee obelisk voor de pyloon verwijderd. De obelisk van Ramses II werd in 1829 door Mohammed Ali geschonken aan Frankrijk, en staat sinds 1836 op de Parijse Place de la Concorde.

Afb. 5a 'Views, Objects: Egypt. General Views; People. View 073: Egypt – Temple half-buried in sand, n.d.' Lantaarndia, glas, 8.25 x 10 cm. Brooklyn Museum. © Brooklyn Museum Archives. Lantern Slide Collection [s10.o8].

Afb. 5b De Ptolemaïsche dubbeltempel gewijd aan Sobek en Horus de Oudere (Harroeris). Nico Staring, 2011.

Afb. 6a *'The Great Pylon at Edfu, Upper Egypt'*, Francis Frith, 1858-1859. Albuminedruk, 15,5 x 22,5 cm, reproductie. Collectie auteur.

Afb. 6b Pyloon van de
Ptolemeïsche Horus-
tempel te Edfoe. Nico
Staring, 2007.

Afb. 6c 'Edfou (Apol-
lonopolis Magna), Galé-
rie Latérale de Cour et
Pronaos', Félix Teynard,
1851-1852. Zoutdruk
van een papiernega-
tief, 24,7 x 30,8 cm.
Metropolitan Museum
of Art, 1976.607.76. ©
The Metropolitan Mu-
seum of Art, New York.
Purchase, Lila Acheson
Wallace Gift, 1976.

Afb. 6d 'Temple of Edfu', Gustave Le Gray, 1867. Albumine-zilverdruk van een papiernegatief, 32,4 x 41 cm. Metropolitan Museum of Art, 2005.100.192. © The Metropolitan Museum of Art, New York. Gilman Collection, Gift of The Howard Gilman Foundation, 2005.

Afb. 7a De tempel van Luxor omgeven door leemtichelen huizen, Antonio Beato, ca. 1875. Copyrighthouder onbekend.

Afb. 7b De ingangspylon van de temel van Luxor. Nico Staring, 2013.

DE UITDAGINGEN VAN HET FOTOGRAFEREN IN KARNAK

(afb. 8a-b, 9a-b)

Net als Luxor was ook de tempel van Karnak een populaire bestemming voor reizigers en een geliefd onderwerp voor fotografen. De staat van de monumenten in Karnak, zoals de hellende en omgevallen pilaren en half uit de grond stekende beelden, maakten grote indruk op de bezoekers. Eén van de eersten die de Amontempel in Karnak fotografeerde, was Maxime Du Camp (1822-1894). De jonge Franse fotograaf en zijn landgenoot, de beginnend schrijver Gustave Flaubert (1821-1880) maakten in de jaren 1849-1851 een reis door Egypte. Du Camp leerde fotograferen van Gustave Le Gray volgens het calotypie-principe. De meeste fotografen in de vroege jaren 1850, met uitzondering van Frith, prefereerden deze techniek. Voor de reiziger leverden papiernegatieven aanzienlijk minder ballast op dan de glasplaten die nodig waren voor de collodiumtechniek.

Afbeelding 8a toont de tweede pyloon van de Amontempel in Karnak. Het zogenaamde Boebastiden-portaal verwijst naar de doorgang in de zuidoost-hoek van de eerste hof, aangelegd tijdens de regering van Sjosjenk I (22^e dynastie, ca. 945-924 v.Chr.). De tweede pyloon werd gebouwd tijdens de regering van Horemheb (18^e dynastie, ca. 1319-1307 v.Chr.) en de decoratie werd voltooid (en geïsurpeerd) door Ramses I (19^e dynastie, ca. 1307-1306 v.Chr.). Nadat dit deel van de tempel door brand was getroffen, werd de pyloon grondig verbouwd en geherdecorreed ten tijde van Ptolemaeus VI Philometor (180-145 v.Chr.). Achter de tweede pyloon bevindt zich de grote hypostylehof die werd gebouwd ten tijde van Seti I en Ramses II (19^e dynastie). De eenzame zuil in de voorgrond, alsook de twee omvergevalen zuilen, horen bij de kiosk van Taharqa (25^e dynastie, ca. 690-664 v.Chr.). Die kiosk bestond uit twee rijen van vijf open papyruszuilen. De 21 meter hoge zuilen werden verbonden door halfhoge schermmuren en de kiosk had waarschijnlijk geen dak. Het calcieten blok (afb. 8b) zal een godenbark hebben ondersteund en behoorde toe aan een houten kiosk uit een eerdere bouw fase. De grote hypostyle hal uit de tijd van Seti I en Ramses II is nog half begraven in puin als de foto van afbeelding 9a wordt genomen. De 134 zuilen staan hier zo dicht op elkaar, dat het voor een enkeling onmogelijk bleek om geheel om te vallen. Francis Frith schrijft hierover in 1859:

'... Voordat ik de Nijl opvoer, ontmoedigde een vriend en fotograaf die ik in Caïro had leren kennen, mij zeer over Karnak. Die plek, zo zei hij, was ondoordringbaar, en het zou nutteloos zijn om hier een camera op te zetten; zulke enorme en vormeloze massa's ruïne die zo samengepakt zijn als maar kan, en ook nog eens aan alle zijden omsloten door een kale muur.'

(Frith, *Lower Egypt, Thebes and the Pyramids* (1862) 'View in the interior hall of columns')

Ondanks deze haast barre omstandigheden, doet Frith toch een poging de ruïnes vast te leggen:

‘Ik richtte mijn camera op een dubbele lijn van deze groezelige oude onmetelikheden (“dingy old immensities”) – onverwoestbaar, onbeschrijfelijk, en tot dusverre onmogelijk geacht!’

(Op. cit.)

De maker van de hier gepubliceerde, ongedateerde foto is niet bekend. Toch moet de opname dateren van voor 1895. Dat was namelijk het jaar waarin Georges Legrain (1865-1917), in opdracht van Jacques de Morgan, begon met het uitgraven en opschonen van de tempel en met de zeer ambitieuze restauratiewerkzaamheden. De huidige bezoeker staat nu al gauw 10 meter lager dan ruim een eeuw geleden (afb. 9b). Het woud aan zuilen is daardoor nog veel imposanter dan in de tijd van Frith. Wellicht dat hij en zijn vriend tegenwoordig meer onder de indruk zouden zijn!

MEMNON-KOLOSSEN (afb. 10a-b)

De Memnon-kolossen, de ca. 15 meter hoge zitbeelden van Amenhotep III, stonden oorspronkelijk opgesteld voor de eerste pyloon van diens dodentempel in Thebe. Van die tempel was ten tijde van het bezoek van Francis Frith in 1858 niets zichtbaar (afb. 10a). Volgens de overlevering zou het linker beeld door een aardbeving in 27 v.Chr. zwaar zijn gehavend. Sinds die tijd produceerden ze bij zonsopkomst een “fluitend” geluid, waarin Griekse reizigers, zoals Strabo in 20 v.Chr., een trieste zang herkenden. Aan dit geluid hebben de beelden hun huidige naam te danken; vernoemd naar de Ethiopische koning Memnon, held van de Trojaanse oorlog. Het verhaal gaat dat hij na zijn dood eenmaal per dag tot leven werd gewekt en aldus bij zonsopkomst, bij het zien van zijn moeder, de godin van de dageraad, een klaagzang liet horen. De vele Griekse graffiti die op de beelden zijn aangebracht, geven blijk van hun aantrekkingskracht in de Oudheid.

De rechter Nijlgod op de zijkant van de troon van het linker beeld heeft een opvallend wit gelaat. Waarschijnlijk is hier, net als bij een van de kolossen van Ramses II in Aboe Simbel, een gipsafgietsel genomen. De afzetdoeken die nu achter de beelden zichtbaar zijn (afb. 10b), wijzen op de opgravingen naar de dodentempel van Amenhotep III. In dit gebied (Kom el-Hettan) worden jaarlijks nog grote hoeveelheden goden- en koningsbeelden gevonden.

J.P. SEBAH EN JOHN BEASLEY GREENE IN DEIR EL-BAHARI (afb. 11a-d)

De Oudegyptische naam voor de dodentempel van koningin Hatsjepsot (18^e dynastie, 1473-1458 v.Chr.) is *Djeser-Djeseroe*: ‘Heilige der Heiligen’. Waar de huidige Arabische naam Deir el-Bahari, ‘Het noordelijke klooster’, vandaan komt, is te zien op afbeelding 11a. Op de plek waar tegenwoordig de karakteristieke terrassentempel van de koningin prominent afsteekt

Afb. 8a *'Cour des bubastides et entrée de la Salle Hypostyle du palais de Carnac, Thèbes'*, Maxime Du Camp, 1849-1850. Zoutdruk van een papiernegatief, ca. 32 x 47 cm. Metropolitan Museum of Art 2005.100.376.57. © The Metropolitan Museum of Art, New York. Gilman Collection, Gift of the Howard Gilman Foundation, 2005.

Afb. 8b De tweede
pyloon van de Amon-
tempel in Karnak met
de zuil van Taharqa.
Bjorn Koopmans, 2011.

afb. 9a *'Views, Objects:*
Egypt. Karnak. View
01: Egypt - Karnak,
Great Hall: n.d.', in-
gekleurd door Joseph
Hawkes. Lantaarndia,
glas, 8,25 x 10 cm.
Brooklyn Museum. ©
Brooklyn Museum Ar-
chives. Lantern Slide
Collection [s10.08].

Afb. 9b Grote hypostyle hal in de Amon-tempel te Karnak.
Nico Staring, 2007.

Afb. 10a *'The Statues of the Plain, Thebes, 1858'*, Francis Frith, 1858. Albumine-zilverdruk, 47,8 x 36,7 cm. J. Paul Getty Museum 84.XO.434.16. © The J. Paul Getty Museum, Los Angeles.

Afb. 10b De Memnon-
kolossen in Thebe.
Bjorn Koopmans,
2008.

tegen de rotswand (afb. 11b), stond niet zo lang geleden een Koptisch klooster. De tempel was al enige tijd bekend toen er in 1895 begonnen werd met grootschalige opgravingswerkzaamheden onder leiding van de Zwitser Édouard Naville (1844-1926). Naville was een student van Lepsius geweest en zou de eerste archeoloog worden in dienst van de in 1882 opgerichte Egypt Exploration Fund van Amelia Edwards. Naville werd in Deir el-Bahari onder andere geassisteerd door de nog jonge Howard Carter.

Afbeelding 11a toont de opgravingen in een vroeg stadium. De foto is genomen door J.P. Sebah. De initialen J.P. staan voor twee verschillende personen. De Turkse fotograaf Pascal Sebah (1823-1886) opende in 1868 een fotostudio in Constantinopel, in 1873 gevolgd door een filiaal in Egypte. Hij behoort daarmee tot de eerste niet-Europese fotografen die hier werkzaam waren. Sebah fotografeerde verschillende onderwerpen in 'de Oriënt'. Niet alleen monumenten, maar ook contemporaine steden en met name mensen hadden zijn interesse. Op zijn foto's poseren vaak lokale inwoners in traditionele klederdracht. Zijn foto's uit Egypte en de Soedan waren bestemd voor de toeristenmarkt. De initialen J.P. wijzen erop dat deze foto genomen is door zijn zoon, Johannes/Jean (1874-1947), die vanaf 1890 betrokken raakte bij de fotostudio van zijn vader. Na diens overlijden blijft Jean de initialen van zijn vader gebruiken bij het signeren van foto's.

De opgravingen van Naville werden gevolgd door die van de Amerikaan Herbert Winlock (1884-1950) namens het Metropolitan Museum of Art (New York). De restauratiewerkzaamheden van een Poolse missie sinds de jaren '60 zijn grotendeels verantwoordelijk voor het huidige aanzicht van de tempel (afb. 11b).

De in Frankrijk geboren Amerikaan John Beasley Greene (1832-1856) was niet alleen fotograaf, maar bovenal ook archeoloog. Greene studeerde in Parijs bij de belangrijkste Franse fotograaf van die tijd, Gustave Le Gray. Le Gray begon met het produceren van daguerreotypes in 1847, maar noemde papier 'de toekomst voor de fotografie'. Rond 1848 ontdekt hij een techniek die het mogelijk maakt om papieren negatieven te gebruiken voorzien van een waslaag. Greene maakte dankbaar gebruik van deze nieuwe techniek en werd zo de eerste archeoloog die de fotografie tijdens veldwerk toepaste. In 1853 maakte hij zijn eerste reis naar Egypte en de Soedan en fotografeerde er de monumenten en haar inscripties. In Gizeh bracht hij een bezoek aan de opgraving van Auguste Mariette, die op dat moment de daltempel van Chefredon uitgroef (afb. 13a). Het daaropvolgende jaar keerde hij terug en startte zijn eigen opgraving aan de tempel van Ramses III in Medinet Haboe. Greene heeft zich echter niet lang met zijn project kunnen bezighouden; hij overleed in 1856 in Caïro. De negatieven die hij tot dan toe had geproduceerd werden overgedragen aan zijn vriend en egyptoloog Théodule Devéria.

Het onderwerp van de foto van Greene is volgens de beschrijving een *Porte de Granit Rose* gesitueerd in de Asasif (afb. 11c), het toponiem voor het gebied rond Deir el-Bahari. Hoewel de inscriptie op de latei deels beschadigd is, blijft er genoeg tekst over om deze te kunnen identifi-

ceren. De *nsw.t bi.ty* -of troonnaam van Thoetmozes III (*mn-hpr-rꜥ*), geschreven in een cartouche, prijkt prominent op zowel de deurposten als de latei. Dat zou in eerste instantie doen vermoeden dat het hier om een poort uit de dodentempel van Thoetmozes III gaat, gelegen naast die van zijn stiefmoeder. Echter, de Horusnaam, geschreven in een rechthoekige *serech* met daarbovenop de gekroonde Horusvalk, toont de Horusnaam van Hatsjepsot (*wsr.t-kz.w*). We hebben hier dus te maken met (gedeeltelijke) usurpatie van een poort in de tempel van Hatsjepsot. De poort is ook duidelijk te zien op de foto van Sebah, tussen de resten van het klooster.

THÉODULE DEVÉRIA EN ABU 'L-HOL IN MEMPHIS (afb. 12a-c)

De foto van afbeelding 12a is genomen door de al eerder genoemde Fransman Théodule Devéria (1831-1871). Devéria raakte geïnteresseerd in het Oude Egypte door een familievriend, Émile Prisse d'Avennes. Zijn interesse werd verder aangewakkerd door een bezoek aan de Egyptische collectie van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden in 1846. Devéria groeide op in een artistieke familie: zijn oom was de Franse Romantische schilder Eugène Devéria (1805-1865) en zijn vader de schilder en lithograaf Achille Devéria (1800-1857). Van hem leerde Théodule de kunst van het fotograferen. Devéria werd in 1855 aangesteld als de conservator van de Egyptische afdeling van het Louvre. Zijn voorganger Auguste Mariette was even daarvoor naar Egypte gestuurd om antiquiteiten, in eerste instantie Koptische manuscripten, te verwerven voor het museum. In 1858 reisde ook Devéria naar Egypte om Mariette ter plekke te assisteren bij zijn opgravingen. Al tijdens zijn eerste verblijf in Egypte gebruikte hij de fotografie als documentatiemiddel. Over het gebruik van de fotografie schrijft hij:

'... [Ik] was aanwezig, in februari 1859, toen mijn geleerde collega en vriend mijnheer Mariette in het paleis van Karnak deze lijsten ontdekte; zodra het uitgraven was voltooid maakte ik meerdere foto's (...) [Ik] maakte persoonlijk een zo exact mogelijke kopie van het origineel, geholpen door de expertise van mijnheer Mariette. Indien, ondanks dit alles, de kopie fouten bevat, wat niet onmogelijk is, kan ik deze controleren met behulp van mijn foto's; dat neemt bijna alle twijfels weg'

(Devéria, 'Notes sur les listes hiéroglyphiques des conquêtes de Toutmès III', in Maspero, *Mémoires et fragments / Théodule Devéria* 1 (1896) 203-207)

In deze quote weerklinkt het al eerder waargenomen optimisme over de exacte documentatie die men behulp van de fotografie dacht te bereiken. In de periode december 1858 tot april 1859 verbleef hij ook in Sakkara. Veel van de foto's die hij daar nam, hebben betrekking op het Serapeum dat enkele jaren daarvoor (1850-1851) door Mariette was ontdekt. Beide heren werkten in die tijd ook in de Nieuwerijks necropool waar nu de Leidse archeologische missie actief is. Mariette publiceerde zijn resultaten zeer summier in zijn *Monuments divers* (1872) en zijn *Mastaba de l'Ancien Empire* (postuum, 1885). Verschillende reliëfs, stèles en beelden uit die graven bracht hij over naar het museum in Boulaq. Pas recentelijk

Afb. 11a '745 – Deir el Bahari: Ruines générales', J.P. Sebah, ca. 1885. Copyrightouder onbekend.

Afb. 11b De dodentempel van koningin Hatsjepsoet te Deir el-Bahari. Bjorn Koopmans, 2009.

Afb. 11c Bovenaanzicht van de terrastempel van Hatsjepsoet te Deir el-Bahari. Nico Staring, 2007.

Afb. 11d 'El Assasif,
Porte de Granit Rose,
No. 2', John Beasley
Greene, 1853-1854.
Zoutdruk van een
waspapiernegatief,
inkt, 30,2 x 23,3 cm. J.
Paul Getty Museum
84.XM.361.10. © The
J. Paul Getty Museum,
Los Angeles.

Afb. 11e De poort tot het bovenste terras van de tempel van Hatsjepsoet in Deir el-Bahari, zicht op het oosten. Bjorn Koopmans, 2003.

Afb. 12a 'Close-up of a Sculpture on an Excavated Site', Théodule Devéria, 1859-1862. Albumine-zilverdruk, 29,8 x 40 cm. J. Paul Getty Museum 2009.85.12. © The J. Paul Getty Museum, Los Angeles.

Afb. 12b 'Ansicht der Ruinen von Memphis', lithografie, expeditie van C.R. Lepsius in 1843. Naar: Lepsius, *Denkmäler, Tafelwerke*, Abt. I, Band I, pl. 10.

Afb. 12c De kolos van Ramses II in het openluchtmuseum van Mit Rahina. Bjorn Koopmans, 2003.

Ausicht der Ruinen von Memphis.

zijn de foto's van die werkzaamheden opgedoken. Deze nog ongepubliceerde foto's zijn momenteel onderwerp van mijn eigen studie. Omdat het hier gaat om graftomben die sinds 1859 “kwijt” zijn, vallen ze buiten het onderwerp van het huidige artikel.

In het jaar 1859 maakte Devéria klaarblijkelijk ook een uitstapje naar het dorp Mit Rahina, de locatie van de oude hoofdstad Memphis. Daar werden met name tijdens het Nieuwe Rijk (19e dynastie) ijverig tempels gebouwd, in het bijzonder voor de god Ptah. Afbeelding 12a toont een kolossaal beeld (zo'n 10 meter lang) van Ramses II. Deze ligt, met het gelaat naar de grond gekeerd, op de verlaten opgravingsite van Joseph Hekekyan (1807-1875). Samen met de geoloog Leonard Horner (1785-1864) ondernam Hekekyan in de jaren 1852-1854 een poging om de topografie van de oude stad in kaart te brengen. Deze opgraving is – zeker voor die tijd – zeer nauwkeurig gedocumenteerd.

De kolos van Ramses II werd al eerder, in 1821, opgegraven door de Italiaan Giovanni Battista Caviglia (1770-1845). Caviglia groef nabij de zuidelijke ingang tot de tempel van Ptah. Gedurende de jaren 1816-1819 werkte hij voor de Britse Consul-Generaal en antiquiteiten verzamelaar Henry Salt (1780-1827) in Gizeh; in Memphis werkte hij korte tijd voor Sloane. Caviglia noemde de kalkstenen kolos van Ramses II *Abu 'l-Hol* (“Vader van de verschrikking”), de bijnaam voor de sfinx in Gizeh. Het beeld van Ramses werd ook door de expeditie van Karl Richard Lepsius in 1843 gedocumenteerd en opgenomen in de *Denkmäler* (afb. 12b). Het beeld zou in 1887 worden omgedraaid, zoals te zien is op een foto van J.P. Sebah (thans in het Griffith Institute in Oxford, ‘P. Sébah 177A. Colosse de Ramsès II à Memphis’). Pas recenter is het site-museum om het beeld heen gebouwd (afb. 12c).

GREENE, MARIETTE EN HOOG BEZOEK IN GIZEH (afb. 13a-d)

De eerste opgraving van de sfinx in Gizeh dateert uit de jaren 1817-1819. Giovanni Caviglia vond daar restanten van de baard van de sfinx (thans British Museum EA 58) en de zogenaamde Droomstèle van Thoetmozes IV (18e dynastie, ca. 1401-1391 v.Chr.). Het was pas in 1853 dat het uitgraven van de sfinx grootschalig werd aangepakt. Juist op het moment dat Mariette de daltempel van farao Chefred (4e dynastie, ca. 2520-2494 v. Chr.) blootlegde, maakte John Beasley Greene zijn eerste reis door Egypte (afb. 13a). Op de foto is te zien hoe zojuist de passage tussen de daltempel en de processieweg richting de piramide is gevonden.

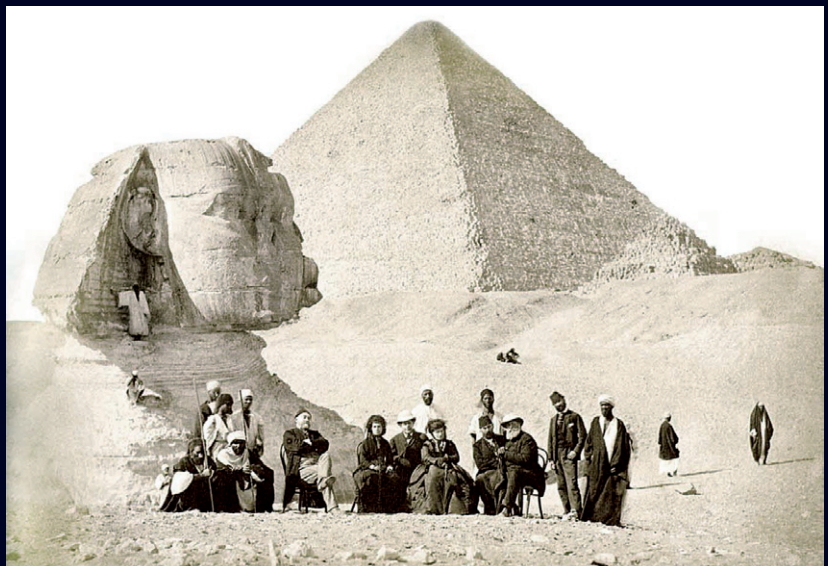
De sfinx is al vroeg een populaire toeristische attractie en vormt de achtergrond voor vele groepsportretten. Staatshoofden die op bezoek waren in Egypte werden er door Mariette zelf rondgeleid. Afbeelding 13b toont een groepsportret met de keizer van Brazilië, Dom Pedro (Peter) II (1825-1891; zittend, met baard en hoed, rechts) en zijn familie. Mariette zit links, achterover leunend op een stoel. De foto is in 1871 genomen door Hippolyte Délié en Émile Béchard. In datzelfde jaar fotografeerden zij de topstukken uit de collectie van het Egyptisch Museum in Boulaq, wat resulteerde in het eerste fotografisch album van deze collectie: *Album du Musée de Boulaq* (1872), voorzien van door Mariette geschreven

teksten. Het museum in Boulaq zou in 1878 door een Nijloverstroming onherstelbaar beschadigd raken. De collectie werd daarop korte tijd geherbergd in een paleis van Khedive Ismail in Gizeh, totdat het nieuwe Egyptisch Museum aan het Tahrir-plein werd geopend in 1902. Afbeelding 13c toont een andere bijzondere foto. Deze is genomen op 4 maart 1862 en toont het gezelschap van de Prince of Wales, de latere koning Edward VII (1841-1910) van Groot-Brittannië. De foto is genomen door Francis Bedford (1816-1894), die de prins en zijn gevolg vergezelde tijdens zijn tour door Egypte en de Levant. De groep bezocht per kameel de pyramiden, volgens de prins ‘... helemaal niet een onaangename wijze van transport.’ De sfinx stond net voor zonsopgang op het programma. Er werd nabij de pyramiden overnacht, om de volgende ochtend vroeg – voor zonsopkomst – de grote piramide van Cheops te beklimmen.

DANKWOORD

Zonder foto's geen fotoreportage; daarom ben ik de verschillende musea zeer dankbaar voor het ter beschikking stellen van het hier gepubliceerde materiaal. Speciale dank gaat daarbij uit naar Karen Hellman en Jessica Robinson (The J. Paul Getty Museum, Los Angeles), Malcolm Daniel (The Metropolitan Museum of Art, New York), Jeff Chapman (McClung Museum of Natural History and Culture, The University of Tennessee, Knoxville), Eunice Liu (Brooklyn Museum) en Agata Rutkowska (The Royal Collection Trust, London). Voor een deel van de “nu” foto's heb ik dankbaar gebruik kunnen maken van het archief van Bjorn Koopmans. Tenslotte ook een woord van dank aan Susanne Binder, Patrick van Gils en Karuna Sewdas.

Afb. 13a Het gezelschap van de keizer van Brazilië Peter II, in aanwezigheid van Auguste Mariette, voor de sfinx in Gizeh. Hippolyte Délié en Émile Béchard, 1871. Naar: De Volta a Luz, *Fotografias Nunca Vistas do Imperador* (2003).

Afb. 13b 'The Sphinx, the Great Pyramid and two lesser Pyramids, Ghizeh, Egypt', Francis Bedford, 4 maart 1862. Albuminedruk, 23,1 x 29,5 cm. Royal Collection Trust RCIN 2700866. © Her Majesty Queen Elizabeth II 2013.

Afb. 13c De sfinx met
op de achtergrond de
piramide van Cheops,
Gizeh. Nico Staring,
2009.

LITERATUUR

- Arago, M., *Rapport de M. Arago sur le daguerréotype* (Parijs, 1839) 25-26.
- Azim, M., en Réveillac, G., *Karnak dans l'objectif de Georges Legrain: catalogue raisonné des archives photographiques du premier directeur des travaux de Karnak de 1895 à 1917* (Parijs, 2004).
- Boom, M., 'Tekenen met licht. De fotograaf A. Jarrot en beeldend kunstenaar Willem de Famars Testas in Egypte, 1858-1860', *Bulletin van het Rijksmuseum* 42/3 (1994) 185-201.
- Daguerre, L.J.M., *Historique et Description des Procédés du Daguerreotype et du Diorama* (Parijs, 1839).
- Daniel, M., 'Gustave Le Gray (1820-1884)', *Heilbrunn Timeline of Art History* (New York, 2004 [2000]), http://www.metmuseum.org/toah/hd/gray/hd_gray.htm (geraadpleegd 07-09-2013).
- Dawson, W.R., en Uphill, E.P., *Who was Who in Egyptology*, vierde herziene versie door M.L. Bierbrier (Londen, 2012).
- Béchard, M., en Palmieri, M.A., *L'Égypte et la Nubie. Grand Album Monumental, Historique, Architectural. Reproduction par les procédés inaltérables de la phototypie de cent cinquante vues photographiques par M. Béchard, artiste photographe, comprises depuis le Caire (Égypte) jusqu'à la 2e cataracte (Nubie). Avec un texte explicatif des monuments d'après meilleurs écrivains par M.A. Palmieri* (Parijs, 1887).
- Devéria, T., 'Notes sur les listes hiéroglyphiques des conquêtes de Toutmès III', in G. Maspero (red.) *Mémoires et fragments / Théodule Devéria*, Tome I, Bibliothèque égyptologique 4 (Parijs, 1896) 203-207.
- De Volta a Luz, *Fotografias Nunca Vistas do Imperador*, Fundação Biblioteca Nacional (Rio de Janeiro, 2003).

Afb. 13d 'Excavations near the Sphinx', John Beasley Greene, 1853. Zoutdruk van een papiernegatief, 23,3 x 30,2 cm. Metropolitan Museum of Art, 2005.100.276. © The Metropolitan Museum of Art, New York. Gilman Collection, Purchase, Ann Tenenbaum and Thomas H. Lee Gift, 2005.

- Du Camp, M., *Égypte, Nubie, Palestine et Syrie: dessins photographiques recueillis pendant les années 1849, 1850 et 1851, accompagnés d'un texte explicatif et précédés d'une introduction par Maxime Du Camp, chargé d'une mission archéologique en Orient par le ministère de l'Instruction publique* (Parijs, 1852).
- Durand, D., 'Les photographies des sculptures grecques du Sérapéum de Memphis par Théodule Devéria', in R. Bertho, J.-P. Garric en F. Queyrel (red.) *Patrimoine photographié, patrimoine photographique* (« Actes de colloques »), <http://inha.revues.org/3982> (geraadpleegd 06-03-2013).
- Edwards, A.E., *A Thousand Miles Up the Nile* (Londen, 1891).
- Evans, E.A., *Scholars, Scoundrels, and the Sphinx: a photographic and archaeological adventure up the Nile* (Knoxville, 2000).
- Famars Testas, W., de., *De schilderskaravaan 1868*, vertaald en geannoteerd door M.J. Raven (Leuven, 1992 [1868]).
- Famars Testas, W., de., *Reisschetsen uit Egypte, 1858-1860*, naar ongepubliceerde handschriften bewerkt en geannoteerd door Maarten J. Raven (Maarssen/Den Haag, 1988).
- Flaubert, G., *Reis door de Oriënt*, Nederlandse vertaling C. van de Poel (Amsterdam, 1990).
- Frith, F., *Egypt and Palestine* (Londen, 1857).
- Frith, F., *Lower Egypt, Thebes and the Pyramids* (Londen, etc., 1862).
- Golia, M., *Photography and Egypt* (Londen, 2010).
- Greene, J.B., *Le Nil: Monuments; paysages; explorations photographiques* (Lille, 1854).
- Greene, J.B., *Fouilles exécutées à Thèbes dans l'année 1855, textes hiéroglyphiques et documents inédits* (Parijs, 1855).
- Hawass, Z., *The Secrets of the Sphinx. Restoration Past and Present* (Caïro, 1998).
- Jeffreys, D., *The Survey of Memphis VII: The Hekekyan Papers and other sources for the Survey of Memphis* (Londen, 2010).
- Jomard, E.F., (red.) *Description de l'Égypte, ou, Recueil des observations et des recherches qui ont été faites en Égypte pendant l'expédition de l'armée française* (Parijs, 1809-1828).
- Lepsius, C.R., *Denkmaeler aus Aegypten und Aethiopiën*, platen, 12 delen (Berlin, 1849-1859); tekst, 5 delen (Leipzig, 1897-1913).
- Lepsius, R., *Letters from Egypt, Ethiopia, and the peninsula of Sinai*, vertaald door L. Horner en J. B. Horner (Londen, 1853).
- Mariette, A., *Notice des principaux monuments exposés dans les galeries provisoires du Musée d'antiquités égyptiennes de S.A. le vice-roi à Boulaq* (Parijs, 1869).
- Mariette, A., *Exposition universelle de 1867. Description du Parc égyptien* (Parijs, 1867).
- Mariette, A., *Monuments divers recueillis en Égypte et en Nubie* (Parijs, 1872).
- Mariette, A., *Le Sérapéum de Memphis. Publié d'après le manuscrit de l'auteur par G. Maspero* (Parijs, 1882).
- Mariette, A., *Les Mastaba de l'Ancien Empire. Fragment du Dernier Ouvrage de A. Mariette Publié d'Après le Manuscrit de l'Auteur par G. Maspero* (Parijs, 1885).
- Mariette, A., Délié, H., en Béchar, É., *Album de Musée de Boulaq* (Caïro, 1872).
- Naville E., *The Temple of Deir el-Bahari*, 6 delen (Londen, 1895-1908).
- Ozendes, E., *From Sebah & Joiallier to Foto Sabah: Orientalism in Photography* (Istanboel, 1999).
- Prisse d'Avennes, É., *Histoire de l'Art Égyptien d'Après les Monuments Depuis les Temps les Plus Reculés Jusqu'à la Domination Romaine* (Parijs, 1878).
- Prisse d'Avennes, É., *Atlas of Egyptian Art* (Caïro, 2007[1868-1878]).
- Rammant-Peeters, A., (red.) *Palmen en Tempels. Fotografie in Egypte in de xixe eeuw* (Leuven, 1994).
- Schaaf, L.J., *The Correspondence of William Henry Fox Talbot*, <http://foxtalbot.dmu.ac.uk/project/project.html> (geraadpleegd 12-09-2013).
- Teynard, F., *Égypte et Nubie: sites et monuments les plus intéressants pour l'étude de l'art et de l'histoire, atlas photographié accompagné de plans et d'une table explicative servant de complément à la grande Description de l'Égypte* (Parijs, 1858).
- Volait, M., (red.) *Émile Prisse d'Avennes (1807-1979): Un artiste-antiquaire en Égypte au xixe siècle*, Bibliothèque d'Étude 156 (Caïro, 2013).